
ДОПОВІДЬ

Євген Черноіваненко

КОНЦЕПЦІЯ ТИПІВ ЛІТЕРАТУРИ І ТИПІВ ХУДОЖНЬО-ЛІТЕРАТУРНОЇ СВІДОМОСТІ ЯК КОНЦЕПТУАЛЬНА ОСНОВА УНІВЕРСИТЕТСЬКОЇ ФІЛОЛОГІЧНОЇ ОСВІТИ

**(Доповідь на засіданні Вченої ради Одеського
національного університету ім. І. І. Мечникова
19 травня 2003 року)**

Всі ми, хто присвятив себе викладацькій діяльності, прагнемо того, щоб внаслідок наших зусиль з університету виходили дійсно високоосвічені фахівці і дійсно культурні люди. Досягти цієї високої освітньої мети нам має допомогти наша наукова робота, адже, як давно відомо, наука є фундаментом повноцінної освіти.

Освіта за своїм характером є більш консервативним інститутом, ніж наука, що цілком зрозуміло і, мабуть, навіть природно, адже освітня діяльність більш жорстко керується державою, а тому є більш регламентованою, більшою мірою залежить від певних стандартів, вимог і норм. Зміни цих норм завжди суттєво ускладнюють діяльність закладів освіти, а тому відбуваються відносно рідко. Через це освіта чи не завжди відстає від науки, але коли це відставання вимірюється, як казав

герой Грибоедова, "дистанцией огромного размера", освіта втрачає змогу задовольняти потребам сучасності.

Мабуть, саме сумніви з приводу цієї її спроможності обумовили нинішню активізацію дискусій щодо перспектив подальшого розвитку освіти, перегляд існуючих її стандартів, введення нових дисциплін у навчальні плани, чергові намагання реорганізувати навчальний процес. На жаль, надто часто ці новації мають характер окремих розрізнених акцій, що не є складовими чітко розробленої стратегії. І це не дивно, адже така стратегія має базуватися на певній *концепції* освіти — біологічної чи історичної, фізичної чи філологічної. Концепція, як відомо, — це певний спосіб розуміння й трактування предмета, це керівна ідея його систематичного висвітлення. Освіта і є (принаймні в ідеалі) систематичним висвітленням біології чи історії, фізики чи філології. При цьому її керівна ідея залежить від змісту розуміння й трактування свого предмета даною наукою. Отже, концепція фізичної чи філологічної освіти має не тільки враховувати останні наукові досягнення, а також зміни в методології фізики чи філології, але й оперативно реагувати на вияви нових тенденцій у даній науці, тим більше — на вияви нових загальнонаукових і загальнокультурних тенденцій, зміни у науковому й культурному мисленні як таких. Це є необхідною умовою, через недотримання якої керівний організаційний задум фізичної чи філологічної освіти позбудеться концептуальності, а сама освіта — системності. Шкода, але саме це й характеризує сьогоденний стан університетської освіти, принаймні — філологічної. Одразу відзначу, що проблеми, про які йдеться, не є проблемами філологічної освіти лише в Одеському університеті, або навіть в Україні, — вони більшою чи меншою мірою властиві університетській філологічній освіті взагалі. Через це можливості запозичення чужого досвіду їх подолання є вельми обмеженими, що й спонукає до пошуку власних шляхів їх розв'язання.

Дійсно, нинішній рівень університетської філологічної освіти навряд чи можна визнати задовільним. Чому ж наші студенти, що вивчали протягом п'яти років півсотні (!) наукових дисциплін під керівництвом у більшості своїй висококваліфікованих викладачів, так часто виходять

з університету малоосвіченими людьми? Гадаю, у вирішальній мірі тому, що наші навчальні плани позбавлені елементарної системності й логічності. Подивіться навчальний план філолога-україніста або русиста, і у вас виникне багато питань. Як можна в одному семестрі одночасно вивчати літературу греко-римської античності і середньовічну українську літературу, що виникає через декілька сторіч після завершення античної історії? Як можна в тому ж семестрі вивчати ще й фольклор — історично набагато більш ранній тип словесності, ніж література? Чому історія філософії вивчається русистами двома роками пізніше сучасної? Чи не більш логічно спочатку вивчити історію філософії, а вже після неї — сучасну філософію, та й не через два роки, а без будь-якої перерви? І чому вони вивчають історію філософії в Україні, а не принаймні історію європейської філософії? Чому естетичні уявлення Платона й Арістотеля вивчаються студентами не тоді, коли вони слухають курс історії античної літератури, а після того, як вони вже завершили вивчення літератури навіть ХХ століття? Багато ще можна було б поставити питань, але сутність справи вже ясна: навчальний план філолога, отже — й філологічна освіта у нас доволі безсистемні. Студент протягом п'яти років вивчає близько п'ятдесяти дисциплін, але вивчає їх як окремі, чи не жодним чином не пов'язані одна з іншою. Внаслідок такого вивчення студент отримує розрізнені уривчасті знання з різних предметів, знання, що не сполучаються в єдиний комплекс, а тому не "підтримують" одне інше і швидко забуваються. За деревами не видно лісу.

Відсутність логіки виявляється і в тому, що найбільш складний для засвоєння матеріал вивчається куди менше часу, ніж більш легкий. Так, наприклад, середньовічна література вивчається протягом лише *одного* семестру, причому *першого* семестру. Що може зрозуміти вчорашній школяр в абсолютно незнайомому і незрозумілому для нього культурному і літературному мисленні епохи Середньовіччя? Зате куди більш знайому і — що важливіше — куди більш зрозумілу літературу ХХ століття він вивчає два семестри, причому вже в зрілому студентському віці. Саме ця відсутність системності і логіки обертається врешті-решт величезними втратами.

Згубна розрізненість дисциплін, що вивчаються філологом, стає особливо очевидною, якщо звернути увагу на те, що в сучасній науці найпомітнішою тенденцією є зближення різних галузей знання, інтеграція різних наукових дисциплін. Очевидно, це відображає прагнення культури до цілісності як до найбільш нормального, природного свого стану. Видатні вчені не раз висловлювали думку про те, що наука єдина, що її поділ на окремі автономні області є довільним і його має бути подолано. Ще 1933 року Макс Планк писав про це: "Наука являє собою внутрішньо єдине ціле, її поділ на окремі галузі зумовлений не стільки природою речей, скільки обмеженістю спроможності людсько-го пізнання. Насправді існує безперервний ланцюг від фізики і хімії через біологію і антропологію до соціальних наук, ланцюг, який в жодному місці не може бути розірваний, хіба лише через свавілля" [1, 183]. Але якщо наука насправді неподільна, якщо вона давно вже переживає процес інтеграції різних своїх галузей, якщо велика частина відкриттів здійснюється саме на стику декількох наук, то, може, саме ця тенденція — давно вже досить впливова у природничій та технічній освіті — має стати визначальною і у філологічній освіті?

Але яка ідея може послужити основою для інтеграції дуже різних дисциплін, що вивчаються філологом? Яка ідея може послужити місцем їх зустрічі для плідної співпраці? Такою ідеєю, на мою думку, може бути тільки ідея історії, ідея їх спільного історичного розвитку.

Чому саме вона? Тому, по-перше, що майже половина дисциплін, які вивчаються філологом, — це дисципліни, що розглядають свій об'єкт саме в історичному розвитку (історія літератури, історія мови, історія мистецтва, історія філософії, історія літературно-критичної думки і т. ін.). Щоправда, інша половина дисциплін цього не передбачає, але не передбачає здебільшого лише внаслідок своєї не подоланої ще метафізичності. Так, курс теорії літератури, концептуальні і структурні основи якого склалися вже наприкінці 30-х років (згадаймо підручник Г. М. Поспелова "Теория литературы", виданий у Москві 1940-го року), також досі не передбачає історичного підходу до літератури. Але авторитетні сучасні дослідження переконують у тому, що не можна говорити про "літературу взагалі", про "творчість взагалі", про "жанр взагалі",

про "стиль взагалі", про "слово взагалі", бо існування будь-яких культурних феноменів у незмінному статусі "взагалі" — метафізична ілюзія. У різні епохи зазначені літературні феномени існували в різних якісних станах, мали різну природу, тому говорити про них "взагалі" неприпустимо. На жаль, теорія літератури як навчальна дисципліна досі не враховує цього і тому лишається догматичною метафізикою. Те ж саме може бути сказане і про майже будь-яку іншу дисципліну, що вивчається філологом і досі не передбачає історичного підходу до свого об'єкта. Як "теорія літератури взагалі", так і "естетика взагалі", "етика взагалі", "педагогіка взагалі", "психологія взагалі" є зразками догматичної метафізики, бо і ті феномени, які відображені в категоріях цих наук, також не існували в статусі "взагалі", вони також в різні епохи існували в різних своїх якісних станах, характеризувалися різною природою. Отже, і ці науки мають вивчатися як історичні дисципліни.

Необхідність саме такого їх вивчення обумовлюється принциповою відмінністю у ставленні до історії наук, які на Заході часто іменуються Arts, і наук, які іменуються Sciences. Як відомо, у технічних та природничих науках кожне нове відкриття в певному сенсі скасовує цінність попередніх. Тому науковця, який працює в цих галузях, цікавлять лише найновітніші дослідження, всі ж попередні можуть цікавити лише історика науки. У гуманітарних науках, особливо тих, що досліджують переважно витвори мистецтва, ситуація є принципово іншою. По-перше, це пов'язано зі специфікою їх предмета: у мистецтві, літературі сучасні твори жодним чином не скасовують естетичної цінності творів попередніх епох. По-друге, у гуманітарних науках наслідки дослідження значно суттєвіше, ніж у технічних або природничих, залежать від його методології. По-третє, розуміння й результати дослідження того чи іншого феномена культури, мистецтва великою мірою залежать від особливостей типу культури, властивого тій добі, якій належить дослідник. При цьому важливо враховувати те, що перехід від одного типу культури до іншого — це не процес безперервного вдосконалення, це шлях не тільки знахідок, але і втрат. Тому тут більш пізнє розуміння предмета зовсім не завжди є більш істинним, ніж те, що було властивим навіть віддаленій добі. Тому гуманітарним наукам так часто дово-

диться повертатися до розв'язання проблем, які вже не раз розв'язувалися у попередні епохи. Тому вченим-гуманітаріям доводиться вивчати і постійно враховувати досвід розв'язання тих чи інших проблем не лише у сучасній науці, але і протягом всієї її історії. Тому, наприклад, літературознавця зовсім не дивують у працях його колег часті посилання на твори Платона й Арістотеля, Квінтіліана та Скалігера, Ломоносова та Сковороди, їх ідеї та концепції не просто лишаються у науковому обігу, але й активно впливають на продукування новітніх ідей та концепцій. Для нас мислителі далеких епох — це не люди давно завершеного і давно перевершеного у науковому плані минулого, ні, вони для нас - вічні сучасники, активні опоненти або однодумці. Так, ми значною мірою інакше бачимо світ і розуміємо його, в своєму дослідженні світу ми пішли далі, ніж вони, хоча б вже тому, що спиралися на їх ідеї. Але в той же час ми усвідомлюємо, що в їх баченні і розумінні світу є багато таємничого й незбагненого для нас, що вони знали про світ багато такого, чого сьогодні ми вже не знаємо або ще не знаємо. Але ми маємо це знати, і зовсім не тільки для того, щоб задовольнити свою цікавість, адже лише осягнення цього їх знання зробить по-справжньому повним, глибоким і цінним наше сьогодинське знання про світ. Ось чому історія для нас — це минуле тільки у вузькохронологічному розумінні цього слова.

Ось чому, по-друге, саме ідея історії має послужити основою для інтеграції більшості дисциплін, перерахованих в учбовому плані філолога.

Зрозуміло, для філолога найбільш важливі історико-літературний і історико-лінгвістичний цикли дисциплін. Але сьогодні вже всім ясно, що для розуміння особливостей природи літератури й мови на певній стадії їх розвитку, для розуміння закономірностей цього розвитку виключно важливо знати і розуміти особливості тогочасних філософських, етичних, релігійних уявлень, властивого людині того часу ставлення до світу, до природи, до себе, до жінки або чоловіка, до дитини, до знання, багатства, смерті, особливості властивих йому смаків, звичок, стереотипів... Відомо, як багато для розуміння характеру розвитку культури, мистецтва, літератури, мови дає нам знання історії народу і держа-

ви. І тому дуже важливо, щоб історія літератури і мови вивчалася в тісному переплетенні з історіями народу, суспільства, держави, філософії, психології, етики, естетики, педагогіки, мистецтва, релігії, права, звичаїв, смаків... При цьому дуже важливо, щоб вони вивчалися не просто одночасно і паралельно, але як глибинно й істотно пов'язані, як такі, що взаємодіють і взаємообумовлюються.

Головною умовою такого вивчення є ясне розуміння того, що є загальним базисом всіх цих дисциплін. У сучасній гуманітарній науці вже досить міцно утвердилася думка, що таким базисом є історія культури. Майже два десятиліття тому відомий культуролог А. Я. Гуревич констатував: "Історія культури виростає в наш час у комплексну дисципліну, в рамках якої відбувається зустріч і взаємодія по суті всіх наук про людину, від психології до демографії, від етнології до літературознавства. Але цю взаємодію неможливо розуміти як просте об'єднання результатів відособлених галузей знання - історія культури являє собою базис сучасних гуманітарних наук і разом з тим їх синтез" [2, 153].

Спіраючись на новітні концепції, вироблені в галузі культурології та історії культури, сучасне літературознавство все більш активно і свідомо використовує в своєму підході до вивчення історії й теорії літератури концепцію типів літератури і типів художньо-літературної свідомості. Концепти "тип літератури" і "тип художньо-літературної свідомості" є свого роду "літературними похідними" від категорії "тип культури", їх використання дозволяє побачити розвиток літератури в контексті розвитку культури, побачити, як в сфері літератури й мови виявляються загальнокультурні закономірності, що виявляються і в інших видах мистецтва, галузях знання, сферах повсякденного життя, їх використання дозволяє виявити глибинний зв'язок літератури й мови з філософією і психологією, естетикою і етикою, віруваннями і звичаями, життєвими ідеалами і нормами поведінки... Поклавши в основу філологічної освіти концепцію зміни типів літератури і типів художньо-літературної свідомості, ми зможемо подолати дискретність цієї освіти, перетворити *перелік* дисциплін, що вивчаються філологом, на *систему* з логічною і чітко позначеною структурою.

Наведу приклад: в даному семестрі вивчається властивий, скажімо, Середньовіччю тип художньо-літературної свідомості і тип літератури. Це означає, що в даному семестрі студент вивчає курси історії української, російської та зарубіжної середньовічних літератур, історію літературознавчих і лінгвістичних вчень епохи Середньовіччя, давньослов'янську і латинську мови як мови середньовічної книжності, історію середньовічного мистецтва, історії середньовічних філософії, релігії, етики, естетики, педагогіки, психології, права і т. ін. Реалізація такої концепції філологічної освіти відкриває реальну можливість з'єднати в єдине ціле нині розрізнені дисципліни і сформувати у студента цілісне і досить повне уявлення про розвиток гуманітарного мислення як у кожному окрему епоху, так і на всьому протязі цього розвитку. З'єднані в ціле дисципліни будуть "підтримувати" одна іншу: знання однієї дисципліни будуть допомагати освоювати всі інші. Немає сумнівів у тому, що в результаті студент буде отримувати якісно інше знання, ніж нині. Крім того, це дозволить, на мій погляд, краще, ніж це робиться зараз, реалізувати таку актуальну сьогодні ідею гуманізації освіти.

Відзначу ще один важливий, на мою думку, момент: чим більш віддалена епоха вивчається студентом (отже, чим більш важкозбагненний тип культури, тип художньо-літературної свідомості і тип літератури він вивчає), тим більше часу треба приділяти її вивченню. Якщо сьогодні, скажімо, література Середньовіччя вивчається філологом один семестр, то в майбутньому на її вивчення потрібно виділяти принаймні два семестри.

Виходить, — зауважать мені, — що віддалені культурні епохи будуть вивчатися більш тривалий час, ніж сучасність. Проте саме знання про сучасність є найбільш важливими для фахівця. — З цим важко не погодитись, але данину сучасності можна віддавати, так би мовити, кількісно і якісно. Зараз ми робимо це, як правило, кількісно: ми, наприклад, насичуємо програми історико-літературних курсів все новими і новими творами, не вилучаючи старих, внаслідок чого наші програми часто є цілком нереальними для освоєння. Ми виходимо з необхідності дати якомога більше відомостей про сучасність, не враховуючи того, що студент просто не в змозі запам'ятати їх. Врешті-решт

студент отримує якусь суму відомостей про сучасний етап розвитку культури — відомостей майже не систематизованих. Такі знання швидко забуваються, а якщо навіть і лишаються у пам'яті, — ціна їм невисока. Замість окремих відомостей про сучасну культуру, які можна при потребі отримати з різноманітних джерел інформації, університет має давати цілісне уявлення про саму природу літератури, мови, мистецтва, цивілізації, культури сучасності, про основні закономірності їх нинішнього розвитку. Але природа літератури, мови, мистецтва, цивілізації, культури розвивається повільно. Сьогоднішній її стан суттєво обумовлюється обставинами, подіями, тенденціями розвитку в досить віддаленому минулому. Такі події, скажімо, як приєднання України до Московії або церковна реформа, яка зазвичай пов'язується з іменем патріарха Никона, виразно даються взнаки і багато чого пояснюють і в сучасній історії України або Росії. Сьогодні можна по-справжньому глибоко зрозуміти лише за умови, що ми будемо дивитися на нього як на продукт минулого. І чим глибшим буде це минуле, тим глибшим буде наше розуміння сьогодення.

Зрозуміло, що для впровадження цієї концепції як основи філологічної освіти необхідно передусім чітко з'ясувати зміст самої концепції: визначити зміст понять "тип літератури" і "тип художньо-літературної свідомості"; визначити, які типи літератури і типи художньо-літературної свідомості існували в історії літератури; визначити хронологічні рамки існування кожного з них в конкретній національній літературі; зрозуміти, як мінялася природа основних літературних феноменів з переходом від одного типу літератури до іншого. На сучасному рівні розвитку літературознавства ці завдання можуть бути вирішені досить швидко. Так, теоретична концепція типів літератури і типів художньо-літературної свідомості, а також характеристика їх розвитку і зміни на матеріалі російської словесності в загальноєвропейському контексті запропоновані в книзі автора цієї статті [3].

Зрозуміло, що впровадження зазначеної концепції як основи філологічної освіти потребуватиме великої організаційної роботи, розробки нових курсів дисциплін, узгодження програм, створення нових навчальних планів. Зробити все це, звичайно ж, нелегко. Але необхідність

реформування філологічної університетської освіти сьогодні є вже досить очевидною, а всього цього вимагатиме *будь-яка* її реформа, на якому б концептуальному підмурку вона не базувалася. Головне, щоб цей концептуальний підмуток був і щоб така концепція була варта зусиль на її реалізацію. Чи варта та чи інша концепція таких зусиль — слід з'ясувати в процесі їх широкого обговорення науковим і громадським загалом.

Цитована література

1. Планк М. Происхождение и влияние научных идей. Речь, произнесенная 17 февраля 1933 г. в Обществе немецких инженеров // Планк М. Единство физической картины мира. — М.: Наука, 1966. — С. 183—199.
2. Гуревич А. Я. Вопросы культуры в изучении исторической поэтики // Историческая поэтика. Итоги и перспективы изучения. — М.: Наука, 1986. — С. 153—167.
3. Черноіваненко Е. М. Литературный процесс в историко-культурном контексте. Развитие и смена типов литературы и художественно-литературного сознания в русской словесности XI—XX веков. — Одесса: Маяк, 1997. — 712 с.